

UOT 581:9**SUMQAYITÇAY HÖVZƏSİNİN MEŞƏ BİTKİLİYİNİN TƏSNİFATI
VƏ FITOSENOLoji XÜSUSİYYƏTLƏRİ****E.M.QURBANOV, D.B.MƏMMƏDOVA***Bakı Dövlət Universiteti**elshad_g@rambler.ru*

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacında yerləşən Sumqayıtçay hövzəsi meşə bitkiliyində intensivləşən deqradasiya və antropogen təsirlər bitki örtüyünün qorunması üçün müvafiq tədqiqatların aparılması zamanın vacib məsələlərdəndir.

Ərazinin fiziki-coğrafi şəraiti mezofill dağ-meşə bitkiliyinin formalaşmasına imkan yaratmışdır. Son üç ilin iyun-iyul aylarında Dübrar dağından (dəniz səviyyəsindən 2205 metr yüksəklikdə) mənbəyini götürən Gilgilçay, Mutyanka çayı və Ataçayın sahilində yerləşən Altuağac meşə bitkiliyində fitosenoloji tədqiqatlar aparılmışdır. Tədqiqat və araşdırmaların nəticəsində meşə bitkiliyinin növ tərkibi, senotik quruluşu, o cümlədən bitkiliyinin təsnifatı hazırlanmış, fitosenoloji xüsusiyyətləri təhlil edilmiş və ərazidə 1 bitkilik tipi, 4 sinif formasiyası, 8 formasiya, 123 assosiasiyanın yayıldığı müəyyən edilmişdir.

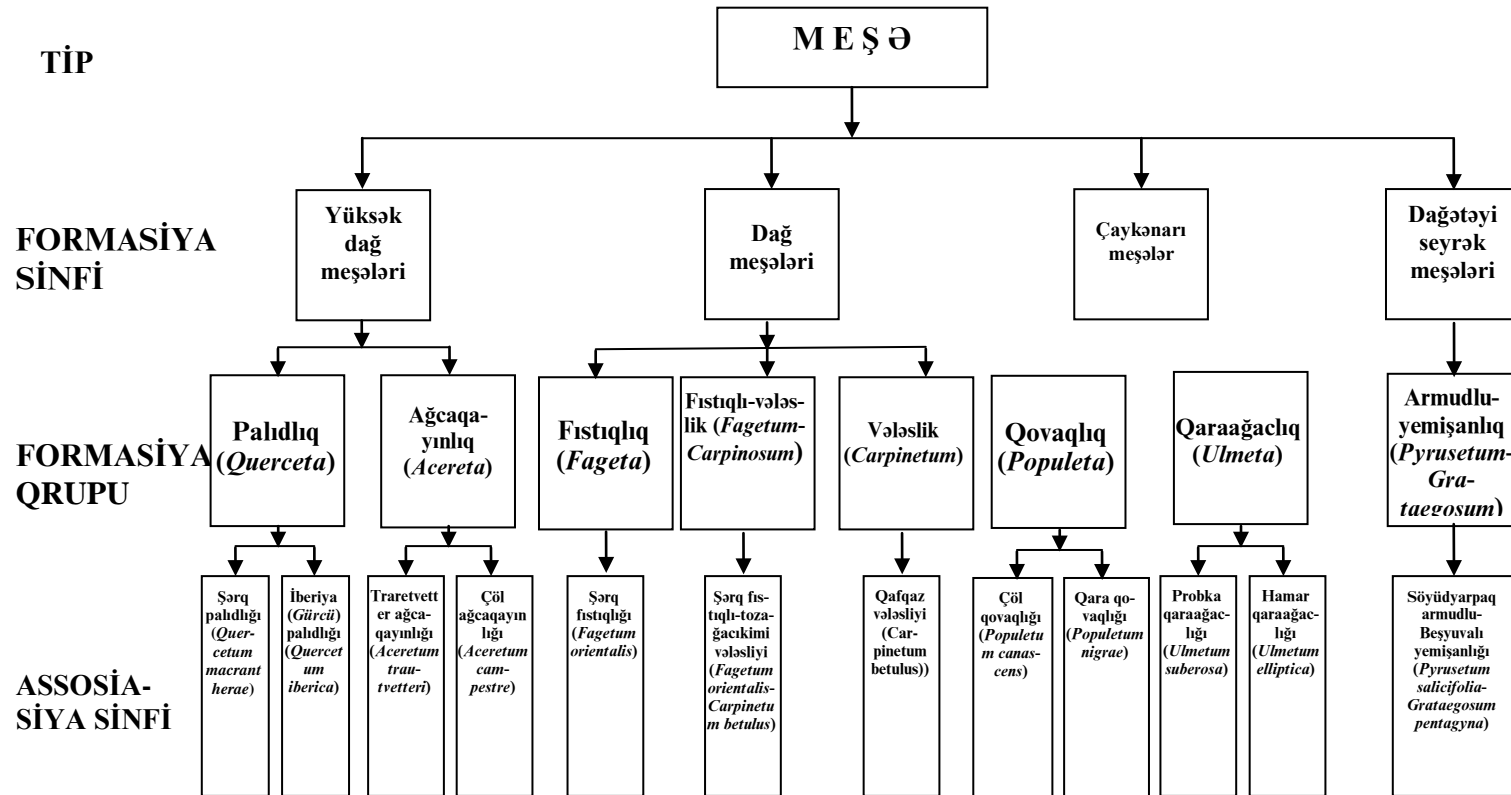
Açar sözlər: edifikator, fitosenoz, formasiya, assosiasiya, dominant, subdominant, endemik

Azərbaycanın şimal-şərq rayonlarının meşə bitkiliyində [8] olduğu kimi Sumqayıtçay hövzəsinin dağlıq ərazisində və dağ ətəyinin çay kənarlarında meşələrə təsadüf edilir. Burada meşələr qəhvəyi dağ-meşə və qonur dağ-meşə tipli torpaqlarda formalaşmışdır. Havanın orta illik temperaturu 9,3-10,7⁰C və yağıntının illik miqdarı 435-518 mm həddində dəyişir.

Tədqiq olunan regionun bitki örtüyünə aid araşdırmalarda L.İ.Prilipko [10], Q.S.Məmmədov [7], M.Y.Xəlilov [6], E.S.Şükürov [8] və başqa alimlərin əsərlərinə istinad edilmişdir.

L.İ.Prilipko [10] Azərbaycanın florasında 435 növ ağac və kolların yayıldığı və ölkəmizin florasının 11%-ə qədərini təşkil etdiyi haqda məlumat vermişdir.

SUMQAYITÇAY HÖVZƏSİNİN MEŞƏ BİTKİLİYİ

Çöl tədqiqatları marşrut üsulu ilə yarımstasionar tərzdə aparılmış və kameral işlər başa çatdırılmışdır [4].

Beləliklə, hövzə ərazisində meşə bitkiliyinin taksonomiyası araşdırılarkən məlum olmuşdur ki, 1 bitkilik tipi, 4 formasiya sinfi, 8 formasiya qrupu və 12 assosiasiyaya rast gəlinir (təsnifat sxemi 1). Təsnifatdan görüldüyü kimi hövzənin meşə fitosenozunda şərq palıdı (*Quercus macranthera* Fisch. et C.A.Mey. ex Hohen.), iberiya palıdı (*Qu.iberica* Stev.), Trautvetter ağcaqayını (*Acer trautvetteri* Medw.), çöl ağcaqayını (*A.campestre* L.), şərq fıstığı (*Fagus orientalis* Lipsky.), tozağacikimi vələs (*Carpinus betulus* L.), çöl qovaq (*Populus canescens* (Ait.) Smith.), probka qaraağacı (*P.nigra* L.), hamar qaraağac (*Ulmus minor* Mill.), söyüdyarpaq armud (*Pyrus salicifolia* Pall.) və beş-yuvalı yemişan (*Grataegus pentagyna* Waldst. et Kit.) edifikatorluğa malikdir.

Müşahidələr göstərir ki, dağətəyi seyrək meşəlikdə eroziyaya məruz qalan daşlı örüş sahələrində tikanlı kserofit kollar çox seyrək aspektdə yayılır; yamaclı yerlərdə alçaqboylu ardıc (*Juniperus pygmaea* C.Koch.), qaratikan (*Paliurus spina – christii* Mill.) təsadüf olunur.

Sumqayıtçay hövzəsində palıdlıq formasiyası 2013-cü ilin 10-15 iyulunda qeydə alınmış (qəhvəyi dağ-meşə torpaqlarda yayılır), dəniz səviyyəsindən 1400-1800 m yüksəklikdə rast gəlinən iberiya palıdlığı (*Quercusetum iberica*) assosiasiyasının növ tərkibi və quruluşu aşağıda verilir.

Ekoloji-geobotaniki təsvir №1

**İberiya palıdlığı (*Quercetum iberica* Stev.)
formasiyasının növ tərkibi və quruluşu**

№	Biomorf növlərin adı	Ekoloji qruplar	Bolluğu (balla)	Mərtəbəlilik və orta hündürlük (m-lə)	Fenoloji fazalar
1	2	3	4	5	6
<u>Ağaclar</u>					
1.	<i>Quercus iberica</i> Stev.	mezofit	4-5	I (20)	meyvə.
2.	<i>Quercus macranthera</i> Fisch. et C.A.Mey.	mezofit	1-2	I (15)	meyvə.
3.	<i>Carpinus betulus</i> L.	mezofit	1-2	I (14)	çiç.
4.	<i>Fagus orientalis</i> Linsky.	mezofit	1-2	I (12)	çiç.
5.	<i>Ulmus glabra</i> Huds.	mezokserofit	1-2	I (10)	meyvə.
6.	<i>Acer trautvetteri</i> Medw.	kserofit	1	I (14)	meyvə.
7.	<i>Fraxinus exselsior</i> L.	mezokserofit	1	I (11)	çiç.
8.	<i>Pyrus salicifolia</i> Pall.	kserofit	1	I (8)	meyvə.
<u>Kollar</u>					
9.	<i>Crataegus pentagyna</i> Woldst. et Kit.	mezokserofit	1-2	II (6)	meyvə.
10.	<i>Mespilus germanica</i> L.	kserofit	1	II (5)	meyvə.
11.	<i>Berberis vulgaris</i> L.	kserofit	1	III (4)	meyvə.
12.	<i>Paliurus spina. Christii</i> Mill.	kserofit	1	III (1)	meyvə.
13.	<i>Pyracantha coccinea</i> M.Roem.	mezokserofit	1	III (2)	meyvə.
14.	<i>Rosa canina</i> L.	kserofit	1	III (1)	çiç.

15.	<i>Juniperus pygmaea</i> C.Koch.	kserofit	1	III (0,5)	veq.
<i>Çoxillik otlar</i>					
16.	<i>Salvia glutinosa</i> L.	mezofit	1-2	I (120)	çiç.
17.	<i>Campanula oblongatifolia</i> (C.Koch.) Charadze	mezokserofit	1-2	I (30)	çiç.
18.	<i>Origanum vulgare</i> L.	mezokserofit	1-2	II (40)	çiç.
19.	<i>Dactylus glomerata</i> L.	mezofit	1	II (80)	çiç.
20.	<i>Anemonoides fasciculatum</i> (L.)	mezokserofit	1	II (60)	çiç.
21.	<i>İnula grandifolia</i> L.	mezokserofit	1	II (50)	çiç.
22.	<i>Briza media</i> L.	mezofit	1	III (40)	çiç.
23.	<i>Geranium sanguineum</i> L.	mezokserofit	1	III (30)	çiç.
24.	<i>Trifolium canescens</i> Willd.	mezofit	1	III (25)	pax.yetə
25.	<i>Plantago media</i> L.	mezokserofit	1	III (20)	veq.
Ümumi layihə örtüyü 80-100% arasında tərəddüd edir.					

Qeyd: Meşə bitki örtüyündə qeydə alınmış biomorf növlərin fenoloji fazaları üzrə veg.-vegetasiya; çiç.-çiçəkləmə; meyvə.-meyvəvermə mənasını bildirir.

Bu assosiasiyanın biomorfoloji təsnifatına görə növ tərkibindəki cəmi 25 növdən – 8 növ (32%) ağaclar, 7 növ (28%) kollar, 10 növ (40%) çoxillik otlar; ekoloji qruplar üzrə təhlilə əsasən həmin növlərdən 8 növü (32%) mezofitlərə, 10 növü (40%) mezokserofitlərə və 6 növü (24%) kserofitlərə aiddir.

Fitosenozun monodominant növü olan iberiya palıdının (*Qu.iberica* Stev.) bolluğu 4-5 bal, mərtəbəliliyi I və hündürlüyü isə 20 m-dir. Layihə örtüyü 80-100% arasında dəyişir. Ot örtüyü üç yarusludur və orta hündürlüyü 60-80 sm-ə bərabərdir.

Araşdırmalardan məlum olur ki, assosiasiyanın meşə bitki örtüyündə seyrək halda rast gəlinən Trautvetter ağcaqayın (*Acer trautvetteri* Wedw.), söyüdyarpaq armud (*Pyrus salicifolia* Pall.) və adi nar (*Punica granatum* L.) nadir bitkilərə xasdır və həmin növləri mühafizə etmək üçün adı «Azərbaycanın Qırmızı Kitab»ına [3] daxil olunmuşdur.

Əlavə edək ki, İberiya palıdı (*Qu.iberica* Stev.) və çoxillik otlardan iriçiçəkli andız (*İnula grandifolia* L.) Qafqaz arealı endemik bitkilər hesab olunur [9].

Qeydə alınmış nadir və endemik bitkilərin qorunması üçün fitoekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi tövsiyə edilir.

Ümumiyyətlə, Sumqayıtçay hövzəsi meşə bitkiliyinin təsnifatı və fitosenoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, meşələrdən səmərəli istifadə, torpaq-bitki örtüyü tamamilə deqradasiyaya məruz qalan sahələrin bərpa və meşə zolaqlarının salınması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın bitki örtüyü xəritəsi. Miqyas 1:600 000 / akad. V.C.Hacıyevin redaktorluğu ilə. Azərbaycan Respublikası Dövlət Geodeziya və Xəritəçəkmə Komitəsi. Bakı, 2007.
2. Azərbaycan florasının lüğəti //V.C.Hacıyev və T.E.Qasımovanın müəllifliyi ilə. Bakı: Elm, 2008, 272 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı. Nadir və nəslə kəsilməkdə olan bitki və göbələk növləri. İkinci nəşr. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 676 s.

4. Azərbaycan Respublikasının təbii yem sahələrinin geobotaniki tədqiqatına dair təlimat. Bakı, 2002, 142 s.
5. Əliyev H.Ə., Axundov N.H. Meşə formasiyalarının paylanması // Azərbaycan Respublikası Ekoloji Atlas. Bakı kartoqrafiya Fabriki. 2009, s.112.
6. Xəlilov M.Y. Böyük Qafqazın palıd meşələrinin müasir vəziyyəti və bərpası/ Azərbaycan MEA akad.H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu. X cild. Dağlıq ərazilərin tarazlı inkişaf problemləri. Bakı, 2006, s.150-156.
7. Məmmədov Q.Ş. Ətraf mühitin qiymətləndirilməsi haqqında // Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əlirza oğlu Əliyevin anadan olmasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş «Təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsi və təbiətdən istifadə» mövzusunda elmi-praktik konfransın tezisləri. Bakı, 2003, s.59-64.
8. Şükürov E.S. Azərbaycanın şimal-şərq rayonlarının florası, bitki örtüyü, biomüxtəlifliyin qorunması və səmərəli istifadə edilməsi. Biol. elm. namiz...diss. avtoreferatı. Bakı, 2003, 26 s.
9. Флора Азербайджана. ССР, Баку: АН Азерб. 1950-1961, т. I-VIII.
10. Прилипко Л.И. Растительный покров Азербайджана. Баку: Элм, 1970, 170 с.
11. Ярошенко П.Д. Геоботаника. М.: Просвещение, 1969, 200 с.

КЛАССИФИКАЦИЯ И ФИТОЦЕНОЛОГИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТИ ЛЕСНОЙ РАСТИТЕЛЬНОСТИ БАСЕЙНА РЕКИ СУМГАИТЧАЯ

Э.М.ГУРБАНОВ, Д.Б.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Изучена фитоценологическая структура лесной растительности бассейна реки Сумгаитчая. Составлена схема классификации растительности на основе современной номенклатуры. Для лесной растительности бассейна зарегистрирован 1 тип, 4 класс формации, 8 формаций и 12 ассоциаций. Отмечены их доминанты и субдоминанты, а также уточнены редкие и эндемичные виды.

Ключевые слова: эдификаторы, фитоценоз, формация, ассоциация, доминант, субдоминант, эндемы

CLASSIFICATION AND PHYTOCENOLOGICAL FEATURES OF FOREST GREENERY OF THE SUMGAITCHAY BASIN

E.M.GURBANOV, D.B.MAMMADOVA

SUMMARY

The phytocenological structure of the forest greenery of the Sumgaitchay Basin was studied. The classification scheme of the greenery was compiled based on the current nomenclature. 1 type, 4 class-formations, 8 formations and 12 associations were registered for the forest greenery. Their dominants and subdominants were noted, and rare and endemic species were refined.

Key words: edificators, phytocenosis, formation, association, dominant, subdominant, endemics

Redaksiyaya daxil oldu: 13.05.2014-cü il

Çapa imzalandı: 05.11.2014-cü il